

**ДЕРЕВО, БОГ І БІОЛОГІЧНА МАТИ (ПЕРСПЕКТИВИ
ЗАСТОСУВАННЯ
КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ ЛЕКСИКИ
З ФІЛОСОФСЬКО-КАТЕГОРІАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ)**

Метою статті є застосування когнітивної теорії прототипів у дослідженні термінів на позначення основних філософських категорій.

Ключові слова: філософська термінологія, категорії філософії, мовний субстрат терміна, категоризація, теорія прототипів.

The article aims at applying the cognitive prototype theory to a set of terms denoting basic categories of philosophy.

Key words: philosophical terminology, categories of philosophy, language substratum of the term, categorization, prototype theory.

Людське життя – справа доволі філософська. Будь-яка наша думка, рішення або дія, насправді, зумовлені такою кількістю філософських припущень, що годі й уявити. Кожного разу, коли ми розмірковуємо про те, що дійсно існує, а що є витвором чиеїсь фантазії, або про те, що нам фактично відомо, а що є лише здогадкою, або, чи трапилось те, що трапилось з якоїсь причини, або випадково, і, чи є це на краще і, як нам тепер чинити, ми задіємо категорії філософії.

Цілком звичайні для нас питання про те, що саме існувало (існує/існуватиме), де і коли, складають сутність такого філософського розділу, як метафізика. Її основними категоріями є матерія, свідомість, час, простір, причина. Замислюючись над тим, що ми знаємо, мимоволі звертаємося до теорії пізнання з її категоріями суб'єкта та об'єкта. Оцінюючи щось як добре чи зле, міркуємо в категоріях етики.

Хоча це лише зрідка усвідомлюється нами самими, усі ми є до певної міри філософами при чому не в якомусь відстороненому, академічному сенсі, а в притаманній усім нам здатності розуміти, що відбувається з нами і навколо нас. Знаменним є те, що в цій буденній практиці світо- і “саморозуміння” ми оперуємо категоріями філософії, ми міркуємо і живемо ними.

У тому вигляді, в якому вони існують у сучасній науці, філософські категорії являють собою результат тривалого розвитку й осмислення тих основоположних і одвічних понять, виникнення яких можна, напевно, пов'язати із виникненням самого людства. За свідченням угорського філософа А. Гедо, генезис філософських категорій проходить три етапи [11, с. 684], перший з яких, “дофілософський”, відбувається в межах практичної діяльності людини і знаходить своєрідне відображення у тогочасних міфологічних і релігійних поглядах. Наразі важливо відзначити, що у цей період провідну роль у формуванні світоглядних уявлень, пов'язаних з майбутніми категоріями філософії, відіграють мовні ресурси.

Другий етап характеризується експлікацією філософського змісту первісних світоглядних ідей, виходом основних філософських понять з релігійно-міфологічної сфери і залученням їх до активного застосування в галузі емпіричних наукових дисциплін, таких як математика, медицина, право тощо. На третьому етапі відповідні поняття набувають вигляду власне категорій філософії, гранично загальних понять, що утворилися як

кінцевий результат відсторонення (абстрагування) від предметів та їх особливих ознак [7, с. 481].

Згідно з існуючою класифікацією [10, с. 21], всі філософські категорії можна цілком логічно розподілити на дві великі групи, перша з яких включатиме зразки, сформовані в сфері науково-теоретичного пізнання. Ці категорії мають назву гносеологічних, адже не мають безпосереднього онтологічного значення (об'єкт, суб'єкт, структура, форма) і, як правило, визначаються окремо та в певний доволі однозначний спосіб у межах кожної конкретної галузі науки. Терміни на позначення категорій першої групи є головним чином інтернаціоналізмами, які поєднують кілька значень і функціонують у загальнонауковій мові за тими ж правилами, що і звичайні багатозначні слова [10, с. 22].

Друга ж група містить такі поняття, які не тільки “відбивають закономірності природи і людини”, являють собою загальні форми інтелектуальної діяльності людини, яка свідомо виділяє себе з оточуючого середовища, а й, на думку Т. Харитонової, “відповідають корінним структурним зв'язкам процесів мислення” та становлять його “глибинну архітектоніку” [10, с. 21]. Зазначений погляд на природу таких філософських категорій, а також відзначений М. Макаровим факт, що вони “можуть бути визначені як споконвічні природні моменти розумової діяльності людини, які не залежать від рівня розвитку суспільства” [6, с. 4], зумовлюють важливість дослідження так званого “мовного чинника” в їх виникненні та формуванні. Водночас, зважаючи на згаданий “розумовий контекст”, особливо актуальним у вивченні лексики з філософсько-категоріальним значенням нам видається застосування методів сучасного когнітивного підходу.

Категорії другої групи, які отримали назву онтологічних, і якими є такі категорії, як матерія, час, простір, причина тощо, спричиняють до виникнення термінологічної системи, джерелами формування яких є словникові запаси загальнонародних мов. Витоки формування спеціальних мов окремих наукових дисциплін на основі семантичної системи природної мови досліджувалися В. Даниленко, яка стверджує, що “наукові поняття формувались на основі узагальнень, набутих у процесі практичного пізнання світу на засадах “мовних понять”, на які згодом накладались логічно оброблені наукові поняття” [3, с. 24]. У процесі розвитку тієї чи іншої наукової дисципліни в її межах виникали терміни-омоніми до аналогічних за формою слів загальнонародної мови, на основі яких вони утворилися. Поступово втрачаючи генетичні зв'язки з омонімічними словами, наукові терміни втратили й свою внутрішню форму, адже для мови власне наукової теорії вона виявилася несуттєвою.

Однак, навряд чи, першорядні генетичні зв'язки можуть бути визнані несуттєвими в дослідженні термінів філософії. Адже, крім чисто номінативних функцій, філософська термінологія несе й певне пізнавальне навантаження. Можна погодитися з Т. Харитоновою, що для характеристики терміносистеми філософії вдалим є поняття транспозиції [10, с. 26], при застосуванні якого в термінотворчості семантика слова, що стало терміном, модифікується, але одночасно вона не розриває зв'язків з вихідною [2, с. 105]. Філософсько-категоріальне значення слова стає, таким чином, одним з його лексико-семантичних варіантів, при цьому зберігається тотожність самого слова.

Деякі науковці висновують з описаного явища наявність у мовній свідомості людини елементів філософського осмислення дійсності, які експлікуються внаслідок “підведення” під загальнонародні слова наукових значень [10, с. 27]. З наведеним твердженням можна дійсно погодитися, особливо зважаючи на розвинуте в термінознавстві поняття мовного субстрату терміна. Виходячи з положення про те, що термін виникає на основі певної лексичної одиниці конкретної природної мови, автор зазначеного поняття В. Лейчик визначає цю лексичну одиницю як субстрат терміна [5, с. 89]. На думку лінгвіста, мовний субстрат терміна, який характеризується багатозначністю і виявляється у комплексі лексико-семантичних варіантів даного слова, виступає

“поживним середовищем” для розвитку терміна і чинить безпосередній вплив на те значення слова, яке визнається термінологічним [5, с. 90].

Відштовхуючись від поняття мовного субстрату терміна, а також беручи до уваги описані вище особливості філософських термінів як таких, що зберігають доволі тісні генетичні зв'язки з вихідними лексичними одиницями, семантика яких закріплює результати пізнавальної діяльності людини, в дослідженні лексики з філософсько-категоріальним значенням особливо перспективним нам видається застосування методів когнітивної семантики. Спираючись на результати етимологічного аналізу термінів на позначення філософських категорій, виявляється можливим здійснення когнітивного підходу до розгляду виокремленого семантичного ядра, яке у тому чи іншому обсязі зберігається протягом усієї еволюції категорій і являє собою стрижень, що з'єднує категорії філософії з елементами концептуальних систем природних мов.

Вихідною в когнітивістиці є теза про те, що категоризація властива всім живим істотам без винятку і являє собою наслідок нашого специфічного влаштування. Через це вона не є продуктом нашого свідомого розмірковування, а спричиняється власне нашою біологічною будовою і взаємовідносинами з оточуючим світом. Переважна більшість категорій формуються автоматично і несвідомо як результат нашого функціонування в світі, і хоча ми постійно дізнаємося про нові категорії, ми не в змозі свідомо впливати на зміст наших категоріальних систем, адже не маємо контролю над самим процесом категоризації. Вирішальну роль наразі відіграють наше тіло і мозок, які не тільки вирішують, те, що ми категоризуємо, а й те, які саме категорії в нас виникнуть, і яку вони матимуть структуру.

В окресленому контексті принципово важливими для когнітивної семантики виявляються положення про те, що людина неминуче сприймає світ у категорійній “обробці”, через що категоризація відображає наші уявлення про склад і будову буття. В онтологічній картині світу категоризація виступає підсумком пізнання речей за їх найсуттєвішими властивостями, а також зв'язками і відносинами з іншими речами. Проте в семантиці вивченню підлягають не онтологічно суттєві властивості буття, а способи його концептуалізації в різних системах знання [1, с. 46, 49].

Незалежно від системи знання, категорії, які в нас формуються, є частинами нашого досвіду. Вони виявляються тими самими структурами, які уможливають нашу диференціацію досвіду, схарактеризувати і міркувати про які нам дозволяють концепти. У той час як категорії залишаються незмінними стосовно тієї чи іншої системи знання, їх концептуалізація в цих системах може відбуватися низкою різних способів за допомогою так званих прототипів.

Автор нової теорії прототипів і засновник сучасної когнітивної лінгвістики Дж. Лакофф визначає сім моделей прототипів, за допомогою яких можна скласти уявлення про ту чи іншу категорію [4, с. 34-36]. Перша модель являє собою типовий приклад, як, приміром, *Яблука – типові фрукти*. Друга втілює той чи інший соціальний стереотип, як, наприклад, *Типовий японець є працелюбним*. Багато категорій сприймаються через модель абстрактного ідеального взірця, як от, наприклад, *Ідеальний чоловік – симпатичний, лагідний, вірний, добре заробляє*. Категорія в цілому може також уявлятися на підставі знання про її окремих членів, які є ідеалами, або ж їх протилежністю. Сюди відноситимуться усілякі рейтинги, книги рекордів і т. н. Інколи члени категорії визначаються чи породжуються її центральними членами, що є вірним у випадку з натуральними числами. Часткові моделі (субмоделі) також можуть застосовуватися до чисел, які являють собою ступінь від десяти: *десять, сто, тисяча* і т. н. І, нарешті, щоб уявити всю категорію в цілому, використовуються також найхарактерніші приклади. Так, знаючи особисто лише одного боксера, людина може скласти загальне уявлення про всіх боксерів, виходячи з рис єдиного відомого їй.

Повертаючись до розгляду лексики з філософсько-категоріальним значенням, на нашу думку, можемо цілком закономірно стверджувати існування окремої системи

філософського знання поруч із такими, як, наприклад, система буденного знання та система знання наукового. Досліджувані нами онтологічні категорії матерії, часу, простору, причини є не тільки категоріями суто філософії, проте, виявляються і в системах буденного та наукового знання. У межах когнітивного підходу зазначені категорії також визнаються складовими концептуальної системи будь-якої природної мови і визначаються як їх фундаментальні поняття [12, с. 308]. Вони вживаються у мовленні постійно і, при цьому, несвідомо, тому мають найбільший вплив на носія.

Виявлення особливостей концептуалізації категорій в системі філософського знання так само, як і в будь-якій іншій системі, уможлиблюється застосуванням окресленої вище теорії прототипів. Слід окремо відзначити, що саме теорія прототипів дозволяє проаналізувати мовний субстрат термінів на позначення філософських категорій, враховуючи, при цьому, їх змістове навантаження. Етимологічний аналіз лексики з філософсько-категоріальним значенням, проведений Т. Харитоновною [10], може бути використаний нами для розгляду в контексті теорії прототипів такої філософської категорії, як матерія.

Витоки філософського вчення про матерію знаходяться у натурфілософських побудовах античних мислителів, однак, лексема зі схожим категоріальним значенням виявляється ще в теоретичних побудовах давньоіндійських філософів. Одним з позначень категорії матерія цього періоду було слово *dravyam*, яке у санскриті, поруч з низкою розвинутих пізніше абстрактних значень (“речовина, майно; особа, матерія”), мало безпосередній зв’язок з прикметником *dravya-* із значеннями “дерев’яний, подібний до дерева, зроблений з деревини” і було суфіксальним утворенням від дінд. *dāru* (<*dru-*) “дерево, деревина; будівельний матеріал”. До цього ж кореня належать слова на позначення дерева і в інших індоєвропейських мовах: гр. *δρῦς* “дерево, дуб”, дангл. *treow* (англ. *tree*), дірл. *derucc* “жолудь”, рос., укр., блр. *дерево*.

Поруч з описаним, кореню *der(u-)* було характерним і загальне значення “здоровий; міцний; вірний”, що реалізувалося в таких словах, як лат. *dūrus* “твердий, міцний”, дірл. *derb* “впевнений, надійний”, дангл. *truwian*, днім. *trū(w)ēn* (нім. *trauen*) “вірити” (пор. з дангл. *truwa* “(релігійне) вшанування; вірування”, *trēow* “віра, вірність; правда”). У деяких прикладах, таких, як дінд. *sudruh* “добре дерево”, рос. *здоровый* та укр. *здоровий*, обидва значення зливаються, вочевидь, через те, що основою семантичного розвитку значення спільного для них кореня було вже згадане значення гр. *δρῦς* “дуб”. Спорідненими є також слов’янські словоформи, що позначають силу, плодовитість: блр., укр. *ядрó*, і є співвідносними з гр. *ἄδρός* “повний, зрілий, сильний, густий”.

Описане семантичне ядро лексеми *матерія* в індоєвропейських мовах дає нам змогу встановити два первісних прототипи, що склали основу для подальшого розвитку поняття матерії як філософської категорії. Як показують згадані нами значення “дерево”, “дуб” та “здоровий; міцний; вірний; надійний плодовитий”, від початку категорія *матерія* засновувалася на двох базисних моделях, перша з яких являє собою типовий приклад, а друга є абстрактним ідеальним взірцем. Так, прототип *Дуб – типове дерево* є прототипом першого типу, використання якого зазвичай не усвідомлюється, адже, має автоматичний характер. Типові члени категорії мають стабільний характер, і носії тієї чи іншої мови не мають стосовно до них розбіжностей у поглядах.

Другий прототип пов’язаний зі значеннями “здоровий; міцний; надійний; плодовитий”, які, вочевидь, втілюють властивості ідеального дерева. Так, можна розглядати це сукупне значення як основу для прототипу третього типу *Ідеальне дерево є здоровим, міцним, надійним, плодовитим*. У деяких випадках ідеали можуть співпадати з типовими представниками даної категорії, вони часто використовуються в судженнях або в планах на майбутнє.

У випадку з категорією *матерія* ми маємо справу з перетинанням базисних моделей типового прикладу та ідеалу, що утворюють складне поєднання, яке психологічно є у більшій мірі базисним, ніж самі вихідні моделі. Таке поєднання моделей

здобуває назву експеренційного кластера (від англ. *experience* – досвід), що, поруч з метонімічними моделями, також є джерелом прототипічних ефектів.

На нашу думку, саме таке “оформлення” поняття матерії у вигляді експеренційного кластера уможливило його розвиток не тільки в природних мовах, а й у релігійно-міфологічних системах стародавнього світу, де воно набуло додаткового метафоричного значення “образ світу (світове дерево)”. Якщо попередній процес категоризації відбувався за пропозиційною моделлю, яка виокремлює елементи знання, надає їх характеристики та вказує зв’язки між ними, в межах релігійно-міфологічного світогляду відбувся перехід від пропозиційної моделі категоризації до метафоричної. На користь цього свідчать і встановлені В. Топоровим семантичні паралелі між лат. *rōbustus* “міцний, здоровий; дубовий” і давньоіндійським релігійно-міфологічним терміном *Brāchman*, який, поруч зі значеннями “споруда, реальний об’єкт шанування (тобто Бог), одна із трансформацій світового дерева”, характеризувався як “релігійна, ідея, універсальний принцип, віровчення” [9, с. 383]. У системі релігійно-міфологічного знання *Brāchman* здобуває і нові додаткові значення: “абсолютна субстанція, першооснова і першопричина всього суцього”. У стосунку до слов’янської міфології типологічно подібна ситуація спостерігається з рефлексами згаданого кореня *der(u-)*, що наявні в таких найменуваннях богів, як дв.-лит. *Perkūnas*, рос., укр. *Перун* “бог грому”.

Термін на позначення категорії *materія* виник у системі давньогрецької філософії, і був уведений до наукового обігу Аристотелем, який запозичив відповідну лексему *ύλη* із загальнонародної мови, де вона функціонувала зі значеннями “ліс, чагарник; дрова; будівельний матеріал; тема, предмет дослідження; осад, гуща, мул”. Визначення Аристотелем *ύλη* як певної субстанції, що містить у собі можливість перетворення на щось інше, вочевидь, пояснюється низкою значень відповідного слова загальнонародної мови, ключовим серед яких стало “дерево; будівельний матеріал”. Гр. *ύλη* вважається семантичною калькою відповідного дінд. *drávyam* з подібним набором значень [10, с. 38].

Давньогрецький термін *ύλη* був пізніше перекладений латиною у творах Ціцерона, Сенеки та Плінія як *māteria*, а з латини був запозичений іншими мовами і саме в цій формі функціонує в сучасних філософських терміносистемах. Семантичне ядро лат. *māteria* характеризується, з одного боку, значеннями, подібними до дінд. *drávyam* та гр. *ύλη* “дерево; будівельний матеріал; речовина, матерія; предмет, тема; причина”, а з іншого, має чіткий зв’язок з лат. *māter* “мати”. До того ж, індоєвропейське *māter* лежить в основі численної групи прикметників різних мов із значеннями “здоровий, міцний”, що є також притаманними кореню *der(u-)* (пор. рос. *матерый*, укр. *материй* “кремезний, старий, міцний”). Спостереження над лексичним матеріалом дає підстави для висновку, що в семантичних мотивуваннях лат. *māteria* імпліцитно наявні уявлення про речовину (а саме, деревину), що лежить в основі всього існуючого, тобто про материнське дерево, що породжує субстанцію – першопричину і першоджерело всього суцього [10, с. 41].

Перетинання у семантичних мотивуваннях лат. *māteria* двох взаєпов’язаних моментів, перший з яких є розумінням матерії як “міцного будівельного матеріалу”, а другий демонструє наявність антропоморфних уявлень про матерію як “самопороджуючу субстанцію”, свідчить, на наш погляд, про подальший розвиток філософської категорії *materія* після перекладу відповідного терміну латиною. Розвиток цей відбувся шляхом збагачення категорії за рахунок нового прототипа – прототипа біологічної матерії. Вочевидь, значення лат. *māter* у складі латинського терміну базується на визначенні матері, як особи, яка народжує дитину. Визначення матері, як жінки, яка народила дитину, являє собою метонімічну модель, що є соціальним стереотипом. Показовим наразі є те, що розвиток категорії *materія* відбувся на тлі нової природної мови, латини, що, на нашу думку, може до певної міри вважатися свідченням впливу природних мов на становлення філософських категорій.

Таким чином, філософська категорія *materія* в межах індоєвропейської сім’ї мов концептуалізується двома типами прототипічних моделей:

- експериментальний кластер, що поєднує в собі такі базисні моделі, як типовий приклад та абстрактний ідеальний взірець;
- стереотипічна модель, яка є метонімічною, а не базисною моделлю.

Разом вони формують кластер зі складним прототипом: *матерія* – міцний, надійний будівельний матеріал (деревина), який складає основу (породжує) всього існуючого.

Визначення категорії *матерія* в контексті філософських систем оформлюються за і на основі метафоричної моделі, подібної до використаної у зазначених вище релігійно-міфологічних системах. Давньоіндійське релігійно-міфологічне значення терміна *Bráhmaṇ* “абсолютна субстанція, першооснова і першопричина всього сущого” перекочує до філософських побудов Нового часу, де воно доповнюється похідним від латинського визначенням матерії як “причини самої себе”, “прародительки” всього існуючого, а також ототожненням з Богом.

У підсумку зазначимо, що викладені міркування ще раз підтверджують загальноприйнятій у когнітивній лінгвістиці погляд, згідно з яким наша концептуальна система залежить від нашого фізичного і культурного досвіду, та безпосередньо пов’язана з ними. Водночас проведені нами спостереження за функціонуванням лексики з філософсько-категоріальним значенням спростовують класичне переконання в тому, що філософські категорії є абстрактними і не пов’язані з досвідом людини. Перспективи подальших досліджень в окресленому напрямку мають включати вивчення впливу природних мов на формування світоглядних категорій, адже розвідки, проведені на матеріалі мов інших мовних сімей, можуть надати відмінні, цілком неочікувані результати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочкарев А.Е. Об эпистемологических аспектах значения / А.Е. Бочкарев // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2007. – № 4. – С. 44 – 51.
2. Верещагин Е.М. У истоков славянской философской терминологии: ментализация как прием терминотворчества / Е.М. Верещагин // Вопросы языкознания. – 1982. – № 5. – С. 105 – 114.
3. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 245 с.
4. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – 1988. – Вып. 23. – С. 12 – 51.
5. Лейчик В.М. О языковом субстрате термина / В.М. Лейчик // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 87 – 97.
6. Макаров М.Г. О систематизации категорий диалектического материализма / М.Г. Макаров // Учен. записки Тартусск. ун-та. – 1962. – Вып. 124. Труды по философии, XI. – С. 3 – 9.
7. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
8. Сучасний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] / Уклад. Н.Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник. – К.: Школа, 2009.
9. Топоров В.Н. О брахмане. К истокам концепции / В.Н. Топоров // Проблемы истории языков и культуры Индии. – М.: Наука, 1974. – С. 3 – 19.
10. Харитонова Т.А. Джерела філософської термінології / Т.А. Харитонова. – К.: Наукова думка, 1992. – 111 с.
11. Gödo A. Der Vorbegriff des philosophischen Gesetzes und die Genesis des philosophischen Wissens / A. Gödo // Deutsches Zeitschrift für Philosophy. – 1979. – N 6. – S. 682 – 702.
12. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things / G. Lakoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. – 631 p.
13. Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary – 11th ed. – Merriam-Webster, Inc., 2008. – 1623 p.